

«Nærlys på tvang og makt overfor personer med utviklingshemming»

Margunn Rommetveit og Anita Tollefsen

Margunn Rommetveit, Høgskolen i Bergen, Avdeling for Helse- og Sosialfag, Institutt for sosialfag og vernepleie.

Anita Tollefsen, Høgskolen i Bergen, Avdeling for Helse- og Sosialfag, Institutt for sosialfag og vernepleie.

Abstract:

Focusing at the use of coercion and force against people with intellectual disability

The use of coercion and force against people with intellectual disability has been regulated by law in Norway since 1999. Each episode of coercion is challenging the human rights and has the potential to be an act of violation. The requirements for proceedings, ethical considerations and the requirements for professional competences, is special in Norway comparing to the other Scandinavian Countries. The article examines the notifications of coercion and the claim form from the staff working in communities with people with intellectual disability. The notifications of coercion have different approach. The attitude and the way of behavior are strongly related to the approach. The language in the notifications is strongly different. We talk about a subject-subject-relation and a subject-object-relation. It seems like there can be less use of coercion and force, if the staff involved, has the knowledge of how important the relation affect on the good interaction. The staffs own role, in preventing the need of using coercion and force, can be better recognized and improved.

Keywords:

Coercion and force, intellectual disability, subject-subject-relation, subject-object-relation

Referee*

Innledning

Omsorgssituasjoner, der en begrunner bruk av lovlig tvang og makt overfor mennesker med utviklingshemming, gjør bevissthet om menneskets sårbarhet og de menneskelige krenkelser som står på spill, ekstra påkrevd. Dette fordrer innsikt i hvilke etiske problemstillinger som trer frem i profesjonelle omsorgsrelasjoner i et lovregulert praksisfelt med mange etiske, juridiske og skjønnsmessige vurderinger involvert.

Ser vi til Kvalitetsmeldingen fra Bergen Kommune (Byrådssak 467/10) kobler kommunen den enkelte yrkesutøvers personlige egnethet og kompetanse inn som et viktig

kvalitetskriterium for å forebygge bruk av tvang og makt. Kvalitetsmeldingen knytter også an en sammenheng mellom reduksjon av skademeldinger hos personalet og faglig tilnærming: ”Reduksjon i antall skademeldinger kan i hovedsak leses som et resultat av systematisk og kontinuerlig gjennomførte risikovurderinger av arbeidet med å iverksette skadeforebyggende tiltak. Her nevnes metodiske tilnærminger som Metodisk håndtering av utfordrende adferd, Marte Meo-metodikk og relasjonell metodisk tilnærming til tjenestemottakere.”

Det er en kjensgjerning at tvang utfordrer menneskerettighetene, og at hver tvangsepisode er en potensiell krenkelse. Betydelige geografiske forskjeller i bruk av tvang, bør gjøre oss nysgjerrige på årsaken til disse variasjonene, slik at vi får bedre forståelse av hvordan tvangsbruk kan reduseres (Husum 2011).

Denne artikkelen vil undersøke nærmere hvilke væremåter, holdninger og faglige tilnærminger som kommer til syne i noen utvalgte tvangsvedtak for mennesker som har utviklingshemming og i et utvalg personskadeskjema for personalet.

Tilsvarende studier er, så vidt meg bekjent, ikke gjort i Norge. Den norske lovgivingen innen dette felt stiller svært strenge krav til saksbehandling, etiske vurderinger og krav til faglig kompetanse, sammenlignet med for eksempel lovgiving på tilsvarende felt i de andre skandinaviske land (Ellingsen, Berge og Lungwitz 2010).

Bakgrunn

Lov om sosiale tjenester, kapittel 6A (senere Lov om sosiale tjenester, kapittel 4A, etterfulgt av Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester, kapittel 9 fra 01.01.12) trådte i kraft 1. januar 1999 i Norge. Dette kapittelet omhandler rettigheter for og begrensning og kontroll av bruk av makt og tvang overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Før loven trådte i kraft, viste en kartlegging, utført av Sosialdepartementet i 1994, at det var et betydelig omfang av tvangsbruk overfor utviklingshemmede (Odelstingsproposisjon nr. 55 1994-95). Det ble også avdekket at mange tilfeller av maktbruk ikke oppfylte straffelovens krav om nødsituasjon, og en så et behov for å gi en utvidet og positiv hjemmel for bruk av helt nødvendig tvang i tjenesteytingen.

Samtidig var det et mål med den nye lovgivingen både å redusere det totale omfanget av tvangsbruk og helt forby enkelte former. Norge er alene om, sammenlignet med våre naboland, i lov, forskrift og rundskriv å stille svært strenge krav til saksbehandling, etiske vurderinger og faglig kompetanse ved bruk av tvang. Motivet for lovreguleringen har hele tiden vært hensynet til rettssikkerheten for mennesker med utviklingshemming, og ikke som enkelte kritiske røster har hevdet, at den åpner for mer omfattende tvangsbruk (Kramås, Lingås og Skjerve 1999).

Formålet med den norske Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester m.m. (Helse- og omsorgstjenesteloven), kapittel 9, er å hindre at personer med utviklingshemming utsetter seg selv eller andre for vesentlig skade. Bestemmelsene skal bidra til å regulere maktbruk som er nødvendig, og at dette skjer gjennom fastsatte prosedyrer, herunder lovlig fattede vedtak. Loven har eksistert og blitt praktisert i godt og vel et tiår. Det er kommet nye forskrifter som prøver å konkretisere hva som menes med tvang og makt, og som prøver å belyse hvilke situasjoner som bør føre til regulering i tråd med gjeldende lovverk. Fagfolk etterlyser

ytterligere presiseringer, og mener at et så kontroversielt regelverk trenger større klarhet og presisering (Kroken 2009, 2011). Loven skiller mellom skadeavvergende tiltak i nødsituasjoner, såkalte a-meldinger, planlagte skadeavvergende tiltak i gjentatte nødsituasjoner (b-vedtak), og tiltak for å dekke tjenestemottakerens grunnleggende behov for mat, drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene og personlig trygghet, herunder opplærings- og treningstiltak (c-vedtak) (Helse og omsorgstjenesteloven, kapittel 9).

Ellingsen, Berge og Lungwitz (2010) rapporterer om et stigende antall enkeltmeldinger og tvangsvedtak for 2007 på landsbasis, sammenlignet med foregående år. Det pekes videre på en tendens til at man også i større grad innvilger dispensasjoner i forhold til krav om høgskoleutdanning ved bruk av tvang og makt, og forfatterne retter et kritisk søkelys mot dette. Undersøkelsen deres viser, at der det brukes tvang over noe tid, er det ikke i tilstrekkelig grad prøvd ut alternative metoder, noe som igjen ses i lys av manglende profesjonell kunnskap og kvalifisert personale. Helsetilsynets årsrapport 2011 stadfester den samme negative utviklingen i perioden 2007-2011 (Statens Helsetilsyn 2011).

Nordlandsforskning fikk i oppdrag av Sosial og helsedepartementet å evaluere sosialtjenesteloven kapittel 4A. Evalueringsarbeidet pågikk i perioden januar 2007 til januar 2008. Det oppsummeres positive effekter av loven i form av økt fokus på forebygging og begrensning av bruk av tvang og makt. Informantene mener det har skjedd en økt bevisstgjøring om tvangsbegrepet, og det rapporteres om bedre rettsikkerhet for personer med utviklingshemming. Loven har gitt økt fokus på selvbestemmelse og en meningsfylt hverdag for personer med utviklingshemming. Rapporten peker likeledes på uheldige sider ved loven og praktisering av den i form av økt fokus på diagnoser, ressursforskyving til enkeltpersoner som omfattes av kapittel 4A, og at informanter opplever at selvråderetten i noen tilfeller i følge lovverket kan gå for langt (Handegård og Gjertsen 2008).

I Hordaland i 2007 var det brukt a-meldinger på 186 personer, mens det for Nord-Trøndelag, gjaldt 16 personer. Denne variasjonen kan ikke ene og alene skyldes variasjon i folketall. Det rapporteres også om stor grad av underrapportering, der tjenesteyterne oppgir at systemet er for byråkratisk. De uttrykker tvil om de har brukt tvang og makt eller ikke, og til sist oppgis det tidsnød og/eller manglende kjennskap til hvordan skjemaene skal fylles ut (Trondheim kommunerevisjon 2006).

Undersøkelsen og problemstilling

Denne undersøkelsen henter sine data fra bofellesskap for mennesker med utviklingshemming, der beboerne har vist eller fremviser utfordrende adferd. Bofellesskapene befinner seg i en og samme kommune. Den administrative og faglige ledelsen er områdeorganisert, og yter tjenester til de bofellesskap som inngår i undersøkelsen. Personalet står overfor store utfordringer knyttet til å forebygge utfordrende adferd. De siste fire årene har fagenheten arrangert fagutvikling med fokus på hvordan tjenesteyterne skal «møte» beboerne gjennom å fokusere på relasjonen mellom beboer og hjelper, bygd på tillit og trygghet, utviklet over tid.

Relasjonell tilnærming, er ingen konkret metode, den utelukker ikke metodisk arbeid og står heller ikke i stedet for metodikk. Arbeidet omtales slik Per Lorentzen (2006) beskriver det dialogiske samspillet; at faglig virksomhet forener anvendelse av teoretisk innsikt, praktisk

metodikk, personlig engasjement, innsiktsfullhet, etisk diskusjon, dømmekraft og erfaring. Slik praksis kan forstås som *en oppmerksom sensitivitet* overfor mennesker, situasjoner og muligheter. Tilnærmingen har fokus på fagpersonenes *holdninger og væremåter*. I dette ligger et menneskesyn hvor personen selv kommer til syne med sine kvaliteter og påvirker relasjonen. Hjelper og hjelpemottager vil inngå i en relasjon preget av større grad av likeverd, der hjelperen tar ansvar for å redusere asymmetrien i relasjonen. (Pettersen, Vindenes, Tollefsen og Rommetveit 2012).

Arbeidsmåter og resultater ved relasjonell tilnærming er i liten grad systematisk beskrevet eller evaluert, og en trenger å få mer kunnskap om en slik tilnærming kan føre til mindre bruk av tvang og makt. Økt kunnskap og forståelse for hvilke fenomener som påvirker og ikke minst forebygger bruken av tvang og makt i konkrete situasjoner er nødvendig. En av tilnærmingene kan være å sette nærlys på de tvangsvedtak og skademeldinger som finnes ved tilfeldig valgte bofellesskap. Kunnskap om dette vil være et nyttig bidrag inn i et lovregulert praksisfelt med mange etiske- og skjønnsmessige vurderinger involvert.

Ved å innhente tvangsvedtak i forhold til beboerne og personalets skademeldinger for perioden 2007 og 2010, ønsker en å undersøke dokumentene i forhold til forskjeller og likheter i språkbruk og faglige begrunnelser i år 2007 og 2010. Gjennom å analysere dokumentene kan man oppnå ny kunnskap og øke forståelsen av fagpersonenes mer eller mindre bevisste faglige tilnærminger som påvirker deres yrkesutøvelse.

Denne artikkelen vil undersøke nærmere om personalets væremåte, holdninger og faglige tilnærming kan være vesentlige faktorer som kan bidra til å forebygge og minske bruk av tvang og makt overfor mennesker med utviklingshemming. Ved hjelp av dokumentanalyse av tvangsvedtak og personalets skademeldinger, vil vi lete etter spor av ulik faglig tilnærming i tjenesteyternes språkbruk. Vi vil med andre ord undersøke om personalets kunnskap og kompetanse om relasjonens betydning for å forebygge bruk av tvang og makt, viser igjen i de skrevne tvangsvedtak og skademeldingsskjema.

Utvalg

Undersøkelsen har, etter godkjenning fra Regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk Vest, innhentet data fra tre ulike bofellesskap i en kommune. Den kommunale fagetat la til rette for innhenting av samtykkeskjema og fungerte som døråpnere. Fagetaten formidlet aktuelle bofellesskap, der det eksisterte tvangsvedtak. Innhenting av samtykke fra verge ble gjort skriftlig, med informasjon om undersøkelsens intensjon og metode. Det ble foretatt telefonisk purring og *en* skriftlig purring, der en ytterligere mottok 1 samtykke fra bruker/verge. Deretter fungerte de stedlige lederne, ved de aktuelle bofellesskapene, som døråpnere til innhenting av skademeldingsskjema. Alle tvangsvedtak og skademeldingsskjema ble anonymisert i forkant. Dette innebar at en ikke kunne sammenligne tvangsvedtak og skademeldingsskjema. Det totale datagrunnlaget er derfor analysert hver for seg.

Ut fra datainnsamling og godkjente samtykkeskjema, inneholder det samlede datagrunnlaget følgende: Ett tvangsvedtak fra to ulike boliger, ett vedtak fra 2007 (vedtak A) og ett vedtak fra 2010 (vedtak B), samt 27 skademeldinger fra 2010 fordelt mellom de to boligene i et forholdstall 20:7. Det eldste tvangsvedtaket ble til så tidlig som i år 2002, der den

atferdsterapeutiske diskursen hadde tydelig påvirkning på utforming og språkbruk i vedtaket. Til tross for fornying tre ganger, er ikke tvangsvedtaket endret i vesentlig grad. Den tredje boligen hadde hverken tvangsvedtak eller skademeldinger å rapportere om. Det totale utvalget ble påvirket av tilfeldige faktorer som bla. hvilke beboere som bodde i hver bolig i det valgte tidsrommet, og av hvilke samtykker som ble gitt i forhold til innhenting av personskadeskjema og tvangsvedtak.

Metode

Tilnærmingen til dokumentene og teksten vil være innenfor en hermeneutisk tradisjon der forskeren går i dialog med teksten (Thagaard 2009). Gjennom å gjennomlyse teksten vil man gi mening og forståelse ved å klargjøre, blottlegge og formulere mening i en annen språklig drakt (Fossåskaret, Fuglestad og Aase 1997). Det skjer en gjensidig påvirkning mellom forskeren og teksten der forståelsen blir utviklet (Bakhtin 1998, Rommetveit 1972). Hvordan man tilegner seg meningen i teksten handler mye om måten man leser teksten, men også om forutsetningene for denne lesingen. Begge forfatterne har personlige og faglige erfaringer knyttet til omsorgsarbeid for personer med utviklingshemming innenfor ulike faglige tilnærminger. Vårt ståsted i dag er rettet mot en mer relasjonell tilnærming. Dette vil kunne påvirke vår gjennomlesning og forståelse av teksten, og det fordrer at vi er oss dette bevisst. Ved hjelp av dokumentanalyse, kan vi se om vi kan finne spor av påvirkning av faglig tilnærming.

På jakt etter ulike forståelser og spor av faglig tilnærming, har vi først foretatt en gjennomlesning av hele materialet. Dette gjorde vi for å få et helhetsinntrykk av hva datamaterialet inneholdt. Deretter delte vi dokumentene inn etter type dokument, tvangsvedtak for seg og personskademeldinger for seg.

Nærlesing foregikk ved å lete etter ord som gikk igjen, verdiladete ord, hyppig brukte formuleringer og spesielle meningsbærende uttrykk (Thagaard 2009). Vi lette etter ord som kunne være meningsbærere av ulike faglige tilnærminger og også signalisere holdninger. Innenfor ulike faglige tilnærminger utvikler det seg ofte et eget vokabular, et slags «stammespråk», der en bruker faste formuleringer, og der begrepsbruken er fastlagt i forhold til å forstå verden med «de brillene» en har på (Larsen 2013). Innenfor en mer adferdsanalytisk retning vil en ofte ta i bruk ord som for eksempel handlingskjeder, forsterkning, hjelpebetingelser, overskuddsadferd m.m. Innenfor en mer relasjonell faglig tilnærming vil en kunne bruke ord som speiling, interaksjon, samspill, innlevelse, samstemmighet osv.

I tråd med Gillspie og Cornish (2009) har vi forsøkt å danne oss et bilde av tekstens eksplisitte og implisitte budskap. Det implisitte budskapet kunne handle om å vurdere hvilke holdninger som ble formidlet og undersøke hvordan forholdet mellom partene i situasjonen ble omtalt skriftlig. Var det stor grad av asymmetri? Eller signaliserte det likeverdighet, innlevelse og symmetri? Hva karakteriserte relasjonen i det som var nedskrevet? Vi vandret fra deskriptivt nivå til et mer analytisk og tolkende nivå i vår meningsskaping.

Vi har, gjennom datainnsamling og analysearbeid, fått økt kunnskap om Helse og omsorgstjenesteloven kapittel 9 og om hvordan kommunen praktiserer bruk av tvang og makt overfor personer med utviklingshemming. Dette påvirker våre valg av lyskastere ved lesing,

analyse og tolkning. Det skjer en horisontsammensmelting mellom tekst og vår forståelseshorisont, i vår søken etter ny innsikt og forståelse av hva teksten uttrykker (Fossåskaret, Fuglestad og Aase 1997).

Da vi opererer med to ulike skjematyper, har vi valgt å foreta sammenligning og analyse hver for seg for hver type skjema. Tvangsvedtakene skal til Fylkesmannen for godkjenning og krever både faglig og språklig kvalitet. Personskademeldingene blir i mindre grad gjennomgått og kvalitetssikret på innhold, men figurerer som tall i statistikken ved årets slutt til kommunens årsmelding. De ulike skjematypene har derfor sitt særegne formål, som kan påvirke måten de utfylles skriftlig.

Sitater fra dokumentene velges ut for å illustrere og underbygge de tolkninger som gjøres. Med en slik gjengivelse vil vi kunne gå glipp av sitatenes kontekstuelle sammenheng, og vi vil måtte sannsynliggjøre vår tolkning også ved hjelp av vår forståelse av helheten.

Denne undersøkelsen har ikke empirisk grunnlag for å komme med generelle konklusjoner. Den tar heller ikke høyde for å vurdere eventuell økning eller reduisering av bruken av tvang og makt og skademeldinger, innenfor det gitte tidsrom som undersøkes.

Resultater

Tvangsvedtakene

De to vedtakene er begge fattet etter Lov om sosiale tjenester kapittel 4A. De to skjemaene er ikke identiske, men det etterspørres i stor grad de samme opplysninger, men i noe ulik rekkefølge. Det er stedlig leder ved boligene som har utarbeidet og ført vedtakene i pennen, og vedtakene er kvalitetssikret av den faglig ansvarlige for tjenesten, og deretter sendt til obligatorisk overprøving og godkjenning hos fylkesmannen.

Vedtakene er også hjemlet med ulik begrunnelse. Vedtak A hjemles i forhold til § 4A-5, tredje ledd, bokstav b («planlagte skadeavvergende tiltak i gjentatte nødsituasjoner»). Vedtak B hjemles i forhold til § 4A-5 tredje ledd bokstav c («tiltak for å dekke tjenestemottakerens grunnleggende behov for drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene og personlig trygghet, herunder opplærings- og treningstiltak»).

Tvangsvedtakene er også blitt til innenfor ulike tidsrom. Vedtak A fra 2007 er fornyet for tredje gang og hadde sitt utspring tilbake til år 2002. Vedtak B er fra 2010 og ble godkjent første gang i 2007.

Faglig tilnærming og språkbruk

Sammenligner vi vedtakene ut fra en forståelse av at vedtakene springer ut fra to ulike kontekster, der vedtak A har som hovedmål å avverge skade i gjentatte nødsituasjoner og vedtak B har som hovedoppgave å sikre nødvendig omsorg for å ivareta helsemessige aspekter som bla trygghet og sikkerhet, kan det være formålstjenlig å vurdere dem hver for seg. Vi gjengir enkelt-sitater fra vedtakene og kommenterer og analyserer fortløpende.

Tvangsvedtak A - objektfokus

Utdrag fra Vedtak A (Gi en detaljert beskrivelse av den utfordrende adferden):

«Ole har som regel adferdsmønstre som innledes og repeteres før den skadevoldende handling finner sted. Personalet prøver å avbryte handlingskjedene uten bruk av makt og tvang før faresituasjonen blir akutt....

Dersom personal ikke klarer å stoppe denne adferden med verbal korrigering og/eller mild håndledning eller forsøk på avledning, vil han utvikle større intensitet, skrikeadferd og motorisk adferd og deretter gå til angrep mot personell eller andre i form av slag, bitt, klyp, lugging og spyting. Kasting av gjenstander har også forekommet.»

Denne begrepsbruken gir assosiasjoner til atferdsterapeutisk faglig tilnærming. I denne fagtradisjonen er ord som «handlingskjeder», «håndledning», «verbal korrigering» allment kjente uttrykk som gir mening innenfor en behavioristisk læringstradisjon. (Holden 2009, Wagner og Baadsgaard 1986) «*Mennesket utvikles og dannes gjennom ytre påvirkning*» (Schibbye 1997: 137). Her beskrives adferd som en handling som i stor grad er ytre-styrt, og en får lite kjennskap til tjenestemottakers behov og indre motivasjon for de handlinger som beskrives.

Utdrag fra Vedtak A (Konsekvenser/skadefølger av adferden):

«Angrepene er av en slik styrke og intensitet at skade på personell oppstår. Det å bli spyttet på oppleves både av personalet og andre forbigående så ubehagelig at det krenker dennes personlige integritet»

En får en fremstilling som i stor grad ivaretar personalets integritet. Oles integritet drøftes i mindre grad, og det er lite beskrivelser av Oles behov. Hvordan oppleves det å bli urolig, og hva kan denne uroen skyldes? Det nevnes i vedtaket en sammenheng mellom somatiske helseplager og den «utagerende adferden», men det utdypes i liten grad hvilke bakenforliggende årsaker adferden til Ole kan ha. Det påpekes at personalet kan forutse når den utagerende adferden er i emning, fordi Ole «*som regel [har et] adferdsmønster som innledes og repeteres før den skadevoldende handling finner sted.*» Dette kan tolkes som at personalet i liten grad er situasjonsorientert. Den utagerende adferden er tilknyttet Ole og kun adferden hans.«*Da ser man den negative adferden som noe i seg selv, løstrevet og frittsvevende*» (Lorentzen 2006:33).

På mange måter presenteres vi gjennom dette tvangsvedtaket for et menneskesyn der personalet opptrer som subjekter som objektiviserer Ole ved en tingliggjøring. Personalet «håndterer» Ole ut fra oppsatte prosedyrer og ved iverksetting av ulike faser ved tegn til urolig adferd. «*Subjektet er agenten, den som handler, føler vet, resonnerer, osv. Objektet er den som svarer på subjektet, som lærer av subjektet og som mottar kunnskap*» (Schibbye 1997:137) Ole fremstilles i handlingstermer som frarøver han menneskelige egenskaper som for eksempel opplevelse av situasjonen og intensjonalitet. Ole blir i denne framstillingen, på mange måter dehumanisert. Ved objektivisering av et menneske vil det kunne bli et skille mellom «dem» og «oss», der personalet fremstår som subjekter med behov for følelser, verdsetting og vennskap. Ole kan fratas disse behovene og kan bli neglisjert og frarøvet sin subjektivitet (Hundeide 2004). Personalet blir det handlende og aktive subjektet og definerer hvem som tilhører «dem» og «oss».

Det at Ole er «urolig» blir tillagt som Oles problem, problemet ligger «i» Ole. Ut fra dette menneskesynet ser en på relasjon som to separate individer som påvirker hverandre utenfra. Denne måten å betrakte noen på, kan være beslektet med den samme objektiveringen som finner sted når en betrakter noen med et «diagnostisk blikk» (Johnsen 2003). Diagnosen kommer i forgrunnen og mennesket, med hele sitt rike spekter av kvaliteter, kommer i bakgrunnen og overses. Vi kan også si at personalet i liten grad forholder seg til Ole som en likeverdig part, og at de i liten grad bestreber seg på å komme «på talefot» med Ole (Ibid).

Vedlagt tvangsvedtaket var det en kopi av en evaluering der stedlig leder oppsummerer utviklingen fra 2007-2008. Personalet har vært på kurs i forhold til forebygging av utfordrende adferd, og flere av medarbeiderne har startet Marte Meo utdanning. Det skjer en faglig påvirkning av personalet i en mer relasjonell, eller samspillsorientert retning. Betydningen av at det er et kjent og stabilt personale som samhandler med Ole blir erkjent, og en ser at det oppstår færre vanskelige situasjoner. Dette fører til et ønske om å ta vekk det mest inngripende vedtaket. Det kan ut fra evalueringen, se ut som at ny faglig tilnærming påvirker den konkrete samhandling mellom personale og Ole, og det oppstår langt færre situasjoner som krever bruk av tvang og makt.

Tvangsvedtak B - subjektfokus

Utdrag fra Vedtak B: (Gje ei detaljert skildring av den utfordrande atferda/forhold som gjer at ein må nytte tvang og makt)

«Tjenestemottaker liker å stå og se ut vinduet. Han åpner gjerne vinduet for å bedre følge med alt som skjer ute. Når han ser ut vinduet bøyer han seg gjerne langt ut. Han liker også å sitte i vinduskarmen. I tillegg kaster han gjerne gjenstander ut vinduet.»

Her får en som leser innblikk i de intensjoner Per har med sine handlinger som kan være farefulle for seg selv og andre. Per fremstilles som et selvstendig individ med egne meningssystemer, verdier og relasjoner i forhold til mennesker og ting han omgir seg med. Vi får gjennom disse få linjene tegnet et bilde av en positiv og nysgjerrig gutt som «liker å se og å følge med» på det som skjer utenfor hans egen leilighet (Schibbye 1997: 140).

Utdrag fra Vedtak B: (Mogelege årsaker som utløyser den utfordrande atferda?)

«Tjenestemottaker klarer ikke selv å vurdere faren ved å sitte /henge i vinduet. Han liker å følge med på det som skjer utenfor, og da helst med vinduet åpent. Da ser han mer og samtidig hører lydene, noe han er veldig opptatt av.»

Fremstillingen har fortsatt preg av stor grad av intersubjektiv deling (Bråten 1992, Rommetveit 1992, Stern 1985, Schibbye 2002), dvs. at den som har skrevet vedtaket ser ut til å ha stor grad av innlevelse for Pers opplevelsesverden; at det er kjekt og spennende å følge med og både høre og se ut vinduet! De er to subjekter som deler en forståelse eller opplevelse av noe som kan være positivt. På samme tid blir vi klar over asymmetrien i relasjonen ved Pers kognitive begrensninger i forhold til å forstå faremomentet i den konkrete situasjonen, og vi ser forskjelligheten knyttet til hjelperrollen, og det å yte ansvarlig omsorg.

Tvangsvedtaket balanserer generelt mellom intensjonen om god ivaretagelse og nødvendig omsorg for Per. Tvangsvedtaket er gjort minst mulig inngripende overfor den personlige

frihet. Beboer har stor grad av påvirkning på tiltaket og er fleksibelt ut fra Pers behov og i mindre grad ut fra tjenesteyternes behov. Det kommer ellers frem i vedtaket at det arbeides parallelt med å øke beboerens kommunikative evner, slik at personalet og Per lettere kan forstå hverandre. Vedtaket fremstiller beboer i større grad som individ med subjektive intensjoner der han er en handlende aktør i sitt eget liv med stor grad av påvirkningsmulighet. Vi ser med andre ord et tvangsvedtak som er skrevet ut fra et menneskesyn og en faglig tilnærming som bygger på en subjekt-subjekt-forståelse. Denne omsorgen vil ha preg av en dynamisk og dialogisk prosess der beboer blir en *«aktiv medskaper i den omsorg som han mottar- eller mer korrekt: den omsorg som oppstår og skapes mellom dem. Omsorg kan ikke reduseres til statiske oppskrifter for «hva en skal gjøre når...» Heller ikke er det en ferdighet som kan tilskrives den ene eller den andre partens omsorgsevne. Det er snarere en prosess som skapes mellom dem»* (Hundeide 2004:84).

Skademeldingsskjema

Alle de 27 skademeldingsskjemaene er fylt ut av personalet i løpet av 2010, altså etter at store deler av personalet har vært gjennom flere seminar og kurs som setter fokus på «den gode relasjonens» betydning for et godt samvær med beboerne. Ingen av de meldte personskadene i datamaterialet fører til sykemelding. Ingen har behov for å oppsøke lege i etterkant av hendelsen. Det dreier seg i hovedsak om melding om «tilløp til skade» som påføres via slag, spark, lugging, biting og dytting. Det er en rubrikk i skjemaet der en etterspør arbeidsgivers oppfølging i etterkant av hendelsen, og 17 rapporterer om samtale med stedlig leder eller stedfortreder. De resterende 10 tjenesteyterne har denne rubrikken utfyllt. Skjemaenes hovedformål er registrering av hendelser, og de er derfor kortfattet i stilen. Skjemaene arkiveres på stedet og rapporteres videre i årsmelding for gjeldende kommune. Skademeldingsskjemaene er uavhengige av de foreliggende tvangsvedtak. Tabell I er konstruert på bakgrunn av hva som etterspørres i personskadeskjema. Utvalget synliggjør hendelser som går igjen i datamaterialet.

Tabell I viser i kortform noen utvalgte situasjonsbeskrivelser ut fra utfylte personskadeskjema.

Situasjon	Plausibel årsak	Type skade	Forslag til forbedring	Arbeidsgivers oppfølging
Bistod bruker med påkledning etter kveldsstell	Bruker høyt oppe etter dusjing. Mulig kobling til psoriasis-utbrudd i hodebunnen	Slag mot mageregionen		
Tørking etter kveldsdusj	Vet ikke	Slag i hodet		
Beboer og personalet var på korøvelse på dagsenteret. Hun ville spille piano under lesestunden, og gikk mot pianoet. Personalet gikk mellom bruker og pianoet, og sa at hun måtte vente til etterpå.	Beboer hadde blitt lovet å spille etter korøvelsen. Beboer ble utålmodig og gikk derfor til pianoet for å spille.	Beboer klorte personalet på venstre hånd.	Beboer kunne kommet senere på korøvelsen, slik at det ikke ble så lenge å vente eller beboer kunne fått spilt litt under korøvelsen.	Samtale
Brukar var på tur på Akvariet og ble plutselig aggressiv og skulle berre gå på andre besøkende på Akvariet. Så måtte hindre bruker flere ganger i å gå på besøkende.	Bruker var tydeligvis ikke fornøyd med å bli hindret i å oppsøke andre besøkende	Ble gjentatt knepet i armer og mage og dette fortsatte på Akvariet og i bolig resten av vekten.	Vet ikke	

Tabell I

Det kan se ut som at noen karakteristiske trekk går igjen i hendelsene som beskrives. Hendelsene kan skje i ulike rutinepregete dagligdagse situasjoner, ofte i tilknytning til badet. Krav kan stilles til beboer om å utføre noe, ofte på et lite areal, og det kan oppstå en presset situasjon. I andre tilfeller er det i mer «åpne landskap» der det kan bli uoversiktlig for beboeren. I tillegg kan det se ut som at personalet setter fokus på utfordringene de møter, men er i mindre grad løsningsorienterte når de fyller ut skjemaene. Dette tolker vi dit henn at de gjør sin plikt ved å fylle ut skjema, og at de ikke ser på skademeldingsskjemaet som en plass der de skal «jakte på de gode løsningene». Vi antar derfor at kreativiteten spares til personalmøtene, som er en mer passende arena for læring, veiledning og utvikling.

Personalet viser jevnt over gode holdninger og unngår å egenskapsforklare og å «skyld» på beboeren for den situasjonen som oppstår (Sævi 2007). De ser sitt medansvar for den konteksten som de begge er en del av. Likevel savner vi noe større selvinnsikt i forhold til begrunnelser fra personalet som går på deres egen manglende forståelse av situasjonen, eller deres manglende relasjonelle ferdigheter, som kan føre til en tilspisset situasjon. Vi ser heller antydning til begrunnelser som går på somatiske helseplager, framfor å analysere reelle relasjonelle forhold som oppstår i situasjonen. Dette kan tolkes dithen at en kanskje ser antydninger av manglende bevissthet hos personalet om den påvirkning de selv har på situasjonen, og ser spor av manglende forståelse av den gjensidighet som preger enhver relasjon.

Vi finner ikke språkbruk i skademeldingsskjemaene som viser spor av en faglig tilnærming med røtter i atferdsterapeutisk tradisjon. Vi kan se spor av relasjonell tilnærming der beboerne betraktes som subjekter med klare intensjoner. Personalets egen selvrefleksjon og bevissthet om egen rolle i relasjonen, kan synes noe fraværende. Schibbye (1997, 2002, 2009) definerer selvrefleksjon som evnen til å kunne observere og vurdere seg selv utenfra i samhandling med andre. Årsaken til at selvrefleksjonen synes fraværende i skademeldingsskjemaene, kan tilskrives plikten om å fylle ut skjema som et påbud, og derav ikke som en arena for refleksjon.

Diskusjon

I en omsorgsrelasjon vil yrkesutøvere stå overfor omsorgens fallgruver; unnlatelsessynder og sterk grad av paternalisme (Martinsen 2009). Som fagpersoner må vi ta inn over oss at tvang i noen tilfeller vil kunne være nødvendig og likevel være god og ivaretaende omsorg. Dette understreker at omsorgsfulle handlinger kan være paternalistiske i sin form, men krever varsomhet og høy grad av etiske og juridiske vurderinger, for å ivareta beboers integritet og verdighet i størst mulig grad.

Personalet, i sin hjelperolle, står overfor mennesker som har behov for hjelp til å mestre sine liv. Hjelperne står dermed i en asymmetrisk relasjon, hvor makten en har som hjelper alltid skal være til det beste for den andre (FO 2002). Noen ganger vil det være nødvendig å innføre lovlig hjemlet tvang for å ivareta disse verdiene. Et tvangsvedtak overfor et menneske vil i seg selv alltid være en krenkelse overfor dette menneskets autonomi. En yrkesutøver, vil i dette tilfelle ha en paternalistisk posisjon overfor beboer, noe som krever ekstra høy grad av etisk handlingskompetanse i omsorgsutøvelsen (Martinsen 2005). Når personalet står i en paternalistisk posisjon, vil det kunne føre til at personalet distanserer seg fra den andre og objektiverer den andre, noe vi kan se igjen i språket i tvangsvedtak A.

Det andre vedtaket, Vedtak B, er kommet til i 2007, parallelt med faglig kompetanseheving i relasjonens betydning for meningsfullt samvær mellom beboere og personalet. I lys av kontekstuell informasjon, ser vi at tvangsvedtaket gir beboers intensjoner og motiver en større plass, og intersubjektiviteten fremtrer tydeligere. Personalet viser i større grad at de ser personen med sine ønsker og behov og klarer å leve seg inn i den andres livsverden. En slik relasjon innebærer en større grad av gjensidighet og likeverdighet. Både beboer og personalet fremtrer i vedtak B som ekte personer med et rikere spekter av menneskelige kvaliteter.

Målet blir i større grad å ivareta relasjonen som noe unikt hvor begge parter er involvert. Det kan sammenlignes med en form for partnerskap, hvor hver deltaker bidrar med hverandres potensialer. Denne relasjonen vil, med en slik intersubjektivitet, kunne føre til vekst og utvikling for dem begge. Dette er ikke noe som kommer av seg selv, men som gjennom bevisstgjøring i forhold til egen væremåte og holdning i situasjonen, vil kunne vokse frem. Relasjonell tilnærming, forstått som *en oppmerksom sensitivitet* overfor mennesker, situasjoner og muligheter (Pettersen et al. 2012, Lorentzen 2006), kommer til syne i tvangsvedtak B. Vedtakets intensjon, nemlig å beskytte beboer fra fare, innebærer ingen risiko for personalet, i motsetning til vedtak A hvor risikovurdering og personalets sikkerhet er sentreringsspunktet. I vedtak B er det hensynet til beboer som står i fokus, noe som kan gi større grobunn for at relasjonelle perspektiv kommer til syne.

Forskning (Skarpaas og Hetle 1996, POD 2007, Svalund 2009) viser at når personalet opplever at de er blitt utsatt for vold, kan det føre til både fysiske og psykiske skader, og ikke minst gi redsel for at det skal skje igjen, avhengig av alvorlighetsgrad. Dette kan føre til utrygghet i jobben. Også de som ikke selv er blitt utsatt for skade, men har fått høre historier om personer som har utøvd vold mot personale, vil kunne få psykiske reaksjoner i form av redsel for selv å bli utsatt for det samme (Svalund 2009).

Alle helsefaglige profesjoner i undersøkelsen til Svalund (2009), påpeker viktigheten av å etablere en god relasjon til bruker. Dette er også tilfelle for de som arbeider ut fra atferdsterapeutiske prinsipper. Dersom man har opplevd å bli utsatt for spark, kniping, lugging og lignende, vil man i større grad være på vakt overfor signaler som kan indikere at dette kan skje igjen. Det å *skape avstand*, bokstavelig talt, til brukere som har utøvd vold, er en forsvarsmekanisme som er lett å ty til. Dersom personalet er på "vakt", gjennom å se etter tegn som kan tyde på at beboer kan få utfordrende atferd, og prøver å være i forkant ved å prøve å forhindre at det skjer; går man inn i relasjonen med en mistillit til den andre. Man har en forventning om at personen vil komme til å utøve skade. Det at personalet fokuserer på rutiner, forutsigbarhet og regler for akseptert adferd, kan bli en lett vei å gå. Relasjonen mellom beboer og personal kan med dette utgangspunktet bli skadelidende, fordi personen opplever at personalet har en reell mistillit til dem. En relasjon preget av gjensidig mistillit, vil kunne utvikle seg til en forsterkende negativ spiral hvor mistillit og paternalisme råder. Her hviler det en etisk fordring for helse- og omsorgsarbeidere som jobber med mennesker som har utfordrende atferd. Hvis man skal kunne skape en god relasjon til den andre, innebærer det at man må ha tillit til den andre om at han eller hun vil en vel. Tillit er ikke enveis, den er basert på gjensidighet, fenomenet er i seg selv relasjonelt (Løgstrup 1956).

Atferdsterapeutisk tilnærming kan vise til positive atferdsendringer på kort sikt hos personer med utviklingshemming, knyttet til konkrete situasjoner, og der atferdsendringen forutsetter spesifikke ytre rammebetingelser, som blant annet bruk av verbal instruks eller forsterkning av ønsket adferd (Holden 2009). Dette kan føre til at beboer blir et objekt som personalet skal forsøke å endre, og en innfører dagsplaner og følger på forhånd oppsatte rutiner, jfr. tvangsvedtak A. Denne tilnærmingen innebærer sterk grad av asymmetri, der personalets maktposisjon overfor den andre er stor og vil kreve høy grad av etisk bevissthet. Faren ved en slik tilnærming er at hver situasjon blir fortolket som lik, - at man glemmer å se at enhver situasjon er unik. Det kan føre til at risikovurdering, og det å forhindre utfordrende adferd blir det rådende fokus for samhandlingen mellom personal og beboer. En relasjon som er preget av mistillit vil erkjennes via språket som benyttes, stemmeleiet, kroppsspråket og den totale atmosfæren i samhandlingen. Mistillit som fenomen innehar eksistensielle dimensjoner som vil kunne få betydning for beboers og personalets identitet. Løgstrup sier det slik: *"Ikke med teorier eller anskuelser, men ved vår blotte holdning setter jeg farve eller tone på den andres verden. Jeg kan gjøre den truende eller trygg"* (Løgstrup 1956: 28).

Alle skademeldingsskjemaene er fylt ut i 2010, altså etter at fagenheten har hatt relasjonell tilnærming som faglig fokus i nærmere 3 år. Vi kan etter å ha studert språkbruk og faglig tilnærming se tegn som tyder på at personalet har større forståelse for hvordan situasjon påvirker relasjon, men kan ut fra skademeldingsskjemaene ikke slå fast at de er bevisste sin egen skadeforebyggende rolle. Dette stemmer overens med funn som synliggjør at relasjonelle forhold ikke er det første personalet påpeker som mulig årsak til at skade og vold oppstår, selv om det nevnes som mulig årsak. Det som trekkes frem som viktigste årsak er at

tjenestemottakerne har utfordrende adferd, at tjenestemottakerne har sykdommer som impliserer aggressivitet eller at personalet driver grensesetting (Svalund 2009).

Oppsummering

Det foreliggende materialet som er analysert, kan vise til forskjeller i forhold til ulik intensjon med tvangsvedtakene, ulike faglige tilnærminger og derav ulik språkbruk. Vi må forstå disse funnene på bakgrunn av flere forhold: Vedtakenes hjemmelsgrunnlag, tilblivelsestidspunkt og den faglige kompetanseheving som iverksettes i fagenheten fra år 2007. Vedtakene har vidt forskjellige utgangspunkt: det ene skal avverge skade i gjentatte nødsituasjoner, hvor det er fare for skade på bl.a. personal, mens det andre vedtaket skal sikre nødvendig omsorg for å ivareta brukerens trygghet og sikkerhet.

Undersøkelsen understøtter det andre forskere (Folkestad 2003, Handegård 2005, Christensen og Nilssen 2006) har vist. Gjennom å konstruere idealtypiske kategorier i forhold til de ulike kulturene i bofellesskap for utviklingshemmede, viser forskerne at «*I feltet «lever» kulturene og de ulike perspektivene på samspill side om side.*» (Pettersen et al. 2012: 6). Gjennom nærlesing av vedtakene om tvang og makt finner en to ulike faglige tilnærminger representert, henholdsvis atferdsterapeutisk tilnærming og relasjonell tilnærming. Disse tilnærmingene gir ulike implikasjoner i forhold til væremåte og holdninger i relasjon med beboerne. Vi snakker om henholdsvis en subjekt-objekt-relasjon og en subjekt-subjekt-relasjon. Det kan synes som at det fører til mindre bruk av tvang og makt, jo mer kunnskap og kompetanse personalet besitter i forhold til å forstå relasjonens genuine betydning for det gode samvær som kan oppstå. Personalets egen forebyggende rolle i det å minske behovet for bruk av tvang og makt, kan bevisstgjøres og må dyrkes frem. Dette kan blant annet skje på personalmøter, der fortellingen står i fokus, og der dialogen fører til åpen utforskning i forhold til å forstå de enkelte hendelsene i lys av praktisk handling og teori. Først da kan en møte den andres livsverden med økt forståelse og sensitivitet og oppnå større innsikt i hva det innebærer å være i en subjekt-subjekt-relasjon!

Innen et komplisert fagfelt som regulerer bruk av tvang og makt overfor personer med utviklingshemming, vil det være av stor betydning at undersøkelser i fremtiden kan fokusere på å forstå mer av fagpersonenes vei gjennom refleksjon og faglig skjønn, ambivalens og usikkerhet, når de skal vurdere hva som er tvang, og når vilkårene for tvang etter kapittel 9 i Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester er oppfylt.

Litteratur

- Bahktin, M. (1998) *Spørsmålet om talgenrane*. Oversatt med etterord av Rasmus T. Slaatelid, Ariadne forlag, Bergen
- Bråten, S. (1992) The virtual other in infants' minds and social feelings. I Heen Wold, A.: *The dialogical alternative. Towards a theory of language and mind*, Scandinavian University Press, Oslo
- Christensen, K. og Nilssen, E. (2006) *Omsorg for de annerledes svake. Et overvåket hverdagsliv*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo
- Ellingsen, K., Berge, K. og Lungwitz, D. (2010) Rule of law- wishful thinking? Exemptions from educational requirements and the use of coercion against people

- with intellectual disability. *Scandinavian Journal of Disability Research*, first published on 27. October 2010 (iFirst)
- FO (2002) *Yrkesetisk grunnlagsdokument*, revidert 2010
- Folkestad, H. (2003) *Institusjonalisert hverdagsliv: En studie mellom personale og beboere I bofellesskap for personer med utviklingshemming*. Doktoravhandling: Universitetet i Bergen.
- Fossåskaret, E., Fuglestad, O. L. og Aase, T. H. (red) (1997) *Metodisk feltarbeid. Produksjon og tolkning av kvalitative data*. Universitetsforlaget, Oslo
- Gillspie, A. and Cornish, F. (2009) Intersubjectivity: Towards a dialogical Analysis, *Journal of the Theory of Social Behaviour*, Blackwell publishing Ltd, Oxford
- Handegård, T. L. (2005) *Tvang, makt og ambivalens. En studie av hvilken betydning lovreglene om bruk av makt og tvang overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet*. Doktoravhandling, Universitetet i Tromsø.
- Handegård, T. L. og Gjertsen, H. (2008) *Kapittel 4A – en faglig revolusjon? Evaluering av sosialtjenestelovens kapittel 4A. Rettsikkerhet ved bruk av makt og tvang overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming*, Nordlandsforskning-rapport nr. 1/2008, Bodø
- Holden, B. (2009) *Utfordrende adferd og utviklingshemming: adferdsanalytisk forståelse og behandling*. Gyldendal akademisk, Oslo
- Hundeide, K. (2004) Omsorg og overgrep i og utenfor sonen for intimitet i Nafstad, H. E. (red) *Det omsorgsfulle mennesket. Et psykologisk alternativ*, Gyldendal Norsk Forlag AS, Oslo
- Husum, T. L. (2011) *Use of coheracion and Staff Attitudes in Acute Psychiatric Wards in Norway*, Doktoravhandling, Universitetet i Oslo.
- Johnsen, B. E. (2003) Den profesjonelle hjelperen: På talefot med psykisk utviklingshemmede. *Spesialpedagogikk*, 02/03 s. 4-12
- Kramås, P. Lingås, L.G. og Skjerve, J. (1999) *Tvang, Makt, forsvarlighet. Juridiske, etiske og faglige sider ved sosialtjenesteloven kapittel 6A*, Kommuneforlaget AS, Oslo
- Kroken, J. (2011) *Bruk av tvang og makt. Sosialtjenesteloven kapittel 4A i praksis*. Universitetsforlaget, Oslo
- Kroken, J. (2009) Er regulering av tilgang til egne eiendeler tvang og makt i følge sosialtjenestelovens kapittel 4A? *SOR Rapport 2-2009*, Bergen
- Kvalitetsmeldingen (2010) Byrådssak 467/10, Bergen Kommune.
- Larsen S. E. A. (2013) Språkets gylne middelvei. *Statsspråk 1/2013*
- Lorentzen, P. (2006) *Slik som man ser noen. Faglighet og etikk i arbeid med utviklingshemmede*. Universitetsforlaget, Oslo
- Lov om Sosiale tjenester kapittel 4A, 2004
- Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester kapittel 9, 2012
- Løgstrup, K. E (1956) *Den etiske fordring*, 4. utgave 1999, Cappelen, Oslo
- Martinsen, K. (2009) *Samtalen, skjønnnet og evidensen* 4. oppl. Akribe, Oslo
- Odelstingsproposisjon nr. 55 (1994-1995) Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven (bruk av tvang og makt mv overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming).
- Pettersen, M. Vindenes, T. I, Tollefsen, A. og Rommetveit, M (2012) Å lese vernepleiefaglig praksis på nye måter. Praksisfortellingen som utgangspunkt for kunnskapsutvikling. *Fontene Forskning* 2/12
- POD (2007) *Virkning av vold og trusler på arbeidsmiljøet i politi og lennsmannsetaten*. Politidirektoratet, Oslo

- Rommetveit, R. (1992) Outlines of a dialogically based socialcognitive approach to human cognition and communication i Heen Wold, A.: *The dialogical alternative. Towards a theory of language and mind*, Scandinavian University Press, Oslo
- Rommetveit, R. (1972) *Språk, tanke og kommunikasjon- ei innføring i språkpsykologi og psykolingvistikk*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Schibbye, A. L. L. (2009) *Relasjoner- Et dialektisk perspektiv på eksistensiell og psykodynamisk psykoterapi*, Universitetsforlaget, Oslo
- Schibbye, A. L. L. (2002) *En dialektisk relasjonsforståelse. I psykoterapi med individ, par og familie*. Universitetsforlaget, Oslo
- Schibbye, A. L. L. (1997) Fra begrensning til avgrensning. Synspunkter på grensesetting og barns utvikling av selvrefleksjon. I: Jacobsen, J. C. (red.) *Refleksive læreprosesser*, København, Politisk revy, s. 135-147.
- Skarpaas, I. Og Hetle, A. (1996) *Vold og trusler mot helse- og sosialarbeidere: En kartleggingsundersøkelse blant medlemmer i Fellesorganisasjonen for barnevernspedagoger, sosionomer og vernepleiere*. Notat 1/96
Arbeidsforskningsinstituttet, Oslo
- Statens helsetilsyn (2008). *Tilsynsmelding 2007*. Helse- og omsorgsdepartementet.
- Statens helsetilsyn (2011) *Årsrapport 2011 fra Statens helsetilsyn*, Helse- og omsorgsdepartementet
- Stern, D. N. (1985) *The motherhood constellation: a unified view of parent-infant psychotherapy*. Basic Books, New York
- Svalund, J. (2009) *Vold og trusler om vold i offentlig sektor*. Fafo-rapport 2009:30
- Sævi, T. (2007) Den pedagogiske relasjonen- en relasjon annerledes enn andre relasjoner, i Kaldestad mfl.(red) *Grunnverdier og pedagogikk*. Fagbokforlaget, Bergen
- Thagaard, T. (2009) *Systematikk og innlevelse: En innføring i kvalitativ metode*. Fagbokforlaget, Bergen
- Trondheim kommunerevisjon (2006) *Bruk av tvang og makt overfor psykisk utviklingshemmede*. November 2006, Trondheim Kommune.
- Wagner, P. og Baadsgaard M. (1986) *Adferdsmodifikasjon*, Psykologisk Kliniks Forlag, Kolding